

مدل پارادایمی توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با تأکید بر معارف و الگوهای ارتباطی و رفتاری امام رضا علیه السلام

طیبه زارعی*^۱

چکیده

هدف پژوهش حاضر ارائه مدل پارادایمی توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با تأکید بر معارف رضوی است. روش به کاررفته کیفی و تکنیک آن نظریه داده‌بنیاد است. جامعه آماری پژوهش خبرگان آگاه از موضوع در جوامع و ادارات علمی و آموزشی استان کرمانشاه در سال ۱۴۰۲ هستند که نمونه‌گیری از آنها به صورت هدفمند به شیوه گلوله برفی انجام شد. ابزار گردآوری اطلاعات، مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساخت‌یافته است. اطلاعات به دست آمده در این پژوهش با مصاحبه از ۱۶ نفر به اشباع نظری رسید و برای اطمینان بیشتر، مصاحبه‌ها تا نفر ۱۸ ادامه پیدا کرد. تحلیل داده‌ها طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام شد. نتایج حاصل از کدگذاری باعث شکل‌گیری مقوله‌های اصلی و فرعی شامل شرایط علی (عوامل ساختاری، عوامل دینی و

۱. استادیار گروه معارف، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول) T.zareie18@gmail.com

عقیدتی، دانش پایه سرمایه اجتماعی و حکمرانی؛ شرایط زمینه‌ای (ساختار نظام حکومتی، سازمان‌دهی فرهنگی، به‌کارگیری تعالیم دینی، الهی و رضوی)؛ شرایط مداخله‌گر (جو اجتماعی و فرهنگی، امکانات و شرایط لازم، تشابه حاکم و مردم)؛ راهبردها (حوزه و منابع قانونی، طرح و برنامه، نقشه و سند راهبردی سرمایه اجتماعی) و پیامدها (پیامدهای اولیه و ثانویه) شد. در نهایت هسته اصلی پژوهش یعنی «توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی» بر ساخت شد و مدل پارادایمی پژوهش که بازنمایی از شرایط و عوامل توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی است، ارائه شد. بهره‌مندی از مدل مذکور می‌تواند زمینه‌ساز توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی و افزایش مفاهمه، صلح و اقتدار و پیشرفت در سایه توجه بیشتر به معارف و الگوهای ارتباطی و رفتاری امام رضا علیه السلام شود.

کلیدواژه‌ها:

حکمرانی اسلامی، سرمایه اجتماعی، الگوهای ارتباطی و رفتاری امام رضا علیه السلام، نظریه داده‌بنیاد،

کرمانشاه

۱. مقدمه و بیان مسئله

امروز جایگاه سرمایه اجتماعی و اهمیت آن در اداره کشورها و حکمرانی بر کسی پوشیده نیست؛ از این رو ارتقای آن با تأکید بر شیوه حکمرانی و بهره‌مندی از الگوهای تأییدشده علمی و مذهبی می‌تواند نقش مهمی در بهبود روابط حاکمان با مردم، مردم با حاکمان و مردم با مردم داشته باشد. منظور از حکمرانی، شیوه اداره جامعه توسط حاکم و کارگزاران است که یکی از ضرورت‌های مهم زندگی اجتماعی است. داشتن حاکم و حکمرانی در جامعه برای رسیدن به اهداف جامعه از اهم موضوعات سیاسی و اجتماعی است.

بدیهی است حکمرانی به شیوه مطلوب و مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی به خصوص در دنیای پیشرفته و متحول امروز نیازمند برخورداری از منابع، شناخت و به‌کارگیری صحیح آنهاست. در واقع منابع مؤلفه‌ای مهم در حکمرانی هستند و بدون تردید کیفیت و چگونگی حکومت به کارایی و اثربخشی منابع بستگی دارد. اگرچه موضوع رهبری و حاکمیت از ابتدای تاریخ با شکل‌گیری روابط اجتماعی و سیاسی وجود داشته و قدمتی به اندازه تمدن بشری دارد (نژادلر، غفاری و احمدی، ۱۴۰۰)، اما در چند دهه اخیر بیش از گذشته مورد توجه اندیشمندان علوم اجتماعی قرار گرفته و به‌عنوان ابزاری برای توسعه پایدار وارد سیاست‌ها و تصمیم‌های کشورهای و سازمان‌های توسعه‌گرا شده است (وودز، ۲۰۰۱). حکمرانی خوب سهم مهمی در توسعه و پیشرفت جامعه دارد، زیرا به‌واسطه آن قدرت سیاسی با مدیریت منابع اقتصادی و اجتماعی کشور در راه توسعه حرکت می‌کند (رضایی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۳) و مسیر برای رسیدن به توسعه پایدار و همه‌جانبه هموار می‌شود.

رسیدن به توسعه پایدار و همه‌جانبه نیازمند به‌کارگیری رویکردهای مناسب حکمرانی است و به همین علت کشورها سعی دارند از میان شیوه‌های حکمرانی و سازکارهای موجود، بهترین را انتخاب کنند. جمهوری اسلامی ایران نیز با داشتن فرهنگ و تاریخ غنی، همراه با معارف دینی، حکمرانی اسلامی را برگزیده است. در این نوع حکمرانی که تجلی رویکرد اسلامی و تجلی جمهوری است،

نوعی حکومت‌داری مد نظر است که حکمران آن با رعایت اصول و ارزش‌های اسلامی، اهداف متعالیه نظام جمهوری اسلامی را دنبال می‌کند. رهبر جامعه و مدیران هم به دنبال خدمت‌رسانی و پاسخگویی مؤدبانه در حوزه فردی و اجتماعی برای پیشرفت مادی، معنوی، هدایت و سعادت جامعه به سمت کمال اخروی هستند (زارعی، احمدی و عابدی درچه، ۱۴۰۰: ۱۱۳). اصل اساسی آن هم تسهیل روابط میان حاکم و مردم با بهره‌مندی از بهترین الگوهای ارتباطی و تعاملی برخوردار از عناصری چون اعتماد، مشارکت، وحدت و انسجام و حمایت اجتماعی است؛ زیرا اساس زندگی اجتماعی ارتباط و تعامل افراد با یکدیگر است و سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از سرمایه‌ها و الزامات زندگی جمعی با تسهیل روابط افراد و پایبندی به ارزش‌ها، قواعد و هنجارهای پذیرفته شده به حاکمان در اداره امور یاری می‌رساند و حاکمان می‌توانند با سرمایه اجتماعی ضمن جلب همکاری افراد و گروه‌ها در رسیدن به اهداف خود، روشنگری و توانایی بیشتری داشته باشند.

سازمان‌های توسعه بین‌المللی مانند بانک توسعه جهانی، بانک توسعه آسیا، برنامه توسعه سازمان ملل بین شاخص‌های حکمرانی خوب بر پاسخگویی، شفافیت، مشارکت و پیش‌بینی تأکید کرده‌اند (واهدوزمان، ۲۰۱۰: ۲۴). اساساً سرمایه اجتماعی نیز به مشارکت، عملکرد، ایجاد ارتباط، اعتماد و حمایت میان افراد می‌پردازد؛ بنابراین از مفاهیم مهم و مرتبط با حکمرانی، مفهوم سرمایه اجتماعی است که به باور حق‌پناهان، کرمی و همتی (۱۴۰۰: ۱۲)، رابطه متقابل و دوسویه میان این دو برقرار است. دولت و نهاد حکمران و حاکم جامعه می‌تواند با رفتارهای قانونمند و اعتمادآفرین بر وجود سرمایه اجتماعی در جامعه اثر بگذارد و حقوق شهروندی و مدنی افراد را به رسمیت بشناسد و زمینه را برای مشارکت، گفت‌وگو، کسب‌وکار خصوصی، اعتماد به دیگران و دولت تقویت کند. افزایش سرمایه اجتماعی و اعتماد میان مردم با مردم و مردم با حکومت می‌تواند تسهیل‌کننده حکمرانی حاکمان باشد.

در جهان‌بینی اسلامی مفهوم حکمرانی با در نظر گرفتن بسترهای توحیدی و معنوی تبیین می‌شود و قدرت، علم و ثروت زمینه رشد و تعالی انسان برای برقراری عدالت، حکومت حق، روابط انسانی

در جامعه و دنیای آزاد است (نبویان حمزه‌کلایی، جعفری کلاریجانی، باقرزاده و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۲). پس از پیروزی انقلاب اسلامی تحقق این مفاهیم و ارائه سبک جدیدی از حکومت و حکمرانی مد نظر بوده است و واژه «جمهوری» در واقع نشان‌دهنده مشارکت مردم در امور مختلف کشور است. این مشارکت و همدلی باعث شکل‌گیری مجموعه‌ای از روابط و الگوهای رفتاری میان مردم با خود و مردم با حکومت می‌شود که در صورت استقرار حکمرانی اسلامی، به افزایش سرمایه اجتماعی در راستای تحقق توسعه می‌انجامد.

همان‌طور که بیان شد، یک ارتباط و تعامل متقابل و دوسویه میان حکمرانی اسلامی و سرمایه اجتماعی وجود دارد و تقویت روابط این دو برای اثرگذاری بیشتر در ابعاد مختلف، نیازمند توجه به منابع اصیل و غنی برای این موضوعات است. برای مسلمانان دستورهای دینی و تعالیم آموزنده قرآن و معارف اهل بیت علیهم‌السلام به‌عنوان منابع با ارزش برای موضوعات مختلف هستند که از میان آنها معارف و الگوهای ارتباطی و رفتاری امام رضا علیه‌السلام می‌تواند در توسعه جمهوریت و مشارکت مردم و تغییر سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی مورد توجه و استناد قرار گیرد؛ زیرا امام رضا علیه‌السلام در راستای ایجاد جامعه توحیدمحور و از بین بردن انحرافات در دوره قبل و پس از ولایتعهدی به ایجاد نوعی حکمرانی می‌اندیشیدند که بیشتر جنبه اجتماعی دارد و با گفت‌وگو و همکاری اجتماعی شکل می‌گیرد. حتی مناظرات ایشان دور از حالت تقابلی و تعارضی بود و با گفت‌وگوها و مناظرات خود نوعی اعتماد و شبکه‌سازی را همراه با سرمایه اجتماعی رهبری می‌کردند که در تحقق اهداف ایشان کارگشا بود (صفریان، شهرام‌نیا و امام جمعه‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۸۳).

اگرچه ارتباط میان سرمایه اجتماعی و حکمرانی مورد توجه پژوهشگران مختلف بوده است و حتی برخی مفاهیم و موضوعات آن مانند حکمرانی، گفت‌وگو و سرمایه اجتماعی در سیره رضوی (صفریان و همکاران، ۱۴۰۱) رابطه سرمایه اجتماعی، اعتماد سیاسی و حکمرانی خوب (رنجبر و غلامی، ۱۴۰۱) و رابطه حکمرانی و صیانت از سرمایه اجتماعی (حق‌پناهان و همکاران، ۱۴۰۰) و موضوعات مشابه دیگر بررسی شده است، اما کمتر پژوهشی به شیوه کیفی و با هدف ارائه مدل کاربردی از موضوع با تأکید بر الگوهای ارتباطی و رفتاری امام رضا علیه‌السلام به‌عنوان یک منبع اصیل و مناسب پرداخته است و به همین دلیل هدف پژوهش حاضر و نوآوری آن نسبت به سایر پژوهش‌ها،

بررسی عوامل، شرایط و زمینه‌ها، راهبردها و نتایج توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به سیره و الگوهای ارتباطی امام رضا(ع) از منظر نخبگان و صاحب‌نظران آگاه به موضوع و ارائه مدل پارادایمی آن برای رسیدن به مقصود است. بنابراین مسئله اصلی پژوهش این است که مدل پارادایمی توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به معارف و الگوهای ارتباطی امام رضا(ع) چگونه است؟

براساس این مسئله پرسش‌های پژوهش به شرح زیر است:

- شرایط علی توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به معارف و الگوهای ارتباطی امام رضا(ع) چیست؟
- شرایط زمینه‌ای توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به معارف و الگوهای ارتباطی امام رضا(ع) چیست؟
- شرایط یا عوامل مداخله‌گر توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به معارف و الگوهای ارتباطی امام رضا(ع) کدام‌اند؟
- راهبردهای توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به معارف و الگوهای ارتباطی امام رضا(ع) چیست؟
- پیامدهای توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به معارف و الگوهای ارتباطی امام رضا(ع) چیست؟

۲. ادبیات موضوع و پیشینه

۲-۱. مبانی نظری

در این قسمت از پژوهش مهم‌ترین مفاهیم و مبانی پژوهش همراه با پیشینه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

- حکمرانی اسلامی

حکمرانی در لغت به معنای اداره و تنظیم امور و روابط شهروندان و حکومت است (میدری و

خیرخواهان، ۱۳۸۳: ۲۸) و در مفهوم کلی به معنی حاکمیت، رهبری و هدایت جامعه است. نهادهایی را که حکمرانی می‌کنند، حکومت می‌نامند (لورنس و لین، ۲۰۱۰: ۱) که انواع مختلفی از حکمرانی خوب، اثربخش، متعالی و اسلامی را دربر می‌گیرد. بانک جهانی، حکمرانی را وسیله‌ای می‌داند که براساس آن قدرت بر مدیریت اقتصادی کشور و منابع اجتماعی آن برای رسیدن به توسعه اعمال می‌شود (یانتی و دویراندرا، ۲۰۱۹: ۱۴).

حکمرانی انواع مختلفی مانند حکمرانی متعالی، شایسته، خوب و اسلامی دارد که هرکدام معنا و مفهوم خود را دارد. حکمرانی اسلامی که به نظر می‌رسد مفهومی جامع و کامل‌تر از بقیه است، به معنای شیوه حکومت و رهبری است که در آن رابطه میان حکومت و مردم، تعامل اجزای تشکیل‌دهنده آن و رابطه آن با سایر حکومت‌ها، در اهداف و سیاست‌ها، قوانین و خط‌مشی‌ها، برنامه‌ریزی، اجرا و نظارت و ارزیابی از آنها براساس اصول و روش‌های اسلامی تنظیم می‌شود (سهیلی و مرادی، ۱۴۰۰: ۱۰۸) و زمینه‌ساز توسعه و تعمیق عقلانیت تذهیب‌یافته، اخلاق، معنویت‌گرایی دینی، تعالی و رشد، سعادت انسان و برخورداری از زندگی سالم، بانشاط، آزاد، ایمن و عادلانه و باکرامت است (رضایی و همکاران، ۱۳۹۰).

به‌طور کلی آنچه از حکمرانی اسلامی مد نظر است نوعی حکومت‌داری است که همه ویژگی‌های اسلامی و متناسب حکمرانی‌های متعالی و خوب را با هم دارد و والی، زعیم یا حاکم جامعه می‌تواند با رعایت اصول و ارزش‌های اسلامی، اهداف متعالیه آن نظام سیاسی را که براساس تعالیم اسلامی است، محقق سازد و پاسخگوی خواست‌ها و نیازهای اهداف ترسیمی برای پیشرفت مادی و دنیوی همراه با حرکت به سمت کمال اخروی باشد (زارعی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱۳). در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران این حکمرانی دارای شاخص‌های پاسخگویی، حق انتخاب و اظهارنظر، حاکمیت قانون، کارایی و اثربخشی، مبارزه با فساد، ثبات سیاسی و نداشتن خشونت است (زارعی و آرای، ۱۴۰۰). همه این مؤلفه‌ها با مشارکت مردم، گروه‌ها و نهادهای مختلف تحقق‌پذیر خواهد بود و آنچه در این بین اهمیت و ارزش دارد، میزان سرمایه اجتماعی و تعاملات انسانی است.

۱. Laurence & Lynn
۲. Yunti&Dwirandra

- سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی^۱ مفهومی وابسته به کیفیت و کمیت روابط اجتماعی افراد است و شاخص‌های مختلف اعتماد اجتماعی، انسجام و مشارکت و حمایت اجتماعی را دربر دارد. سرمایه اجتماعی مفهومی چندبعدی است که برای تعریف و اندازه‌گیری آن اتفاق نظر و توافق همگانی وجود ندارد؛ با وجود این منظور از آن شبکه ارتباطات و تعاملات انسانی برای عملکرد بهتر است. این سرمایه که در کنار سرمایه مالی، سرمایه فرهنگی و سرمایه زبانی قرار دارد (هامفرز، ۲۰۰۵)^۲ و شامل مجموعه قوانین، هنجار و اعتماد موجود در روابط اجتماعی، سازمان‌ها و ساختارهای اجتماعی، ترتیبات نهادی در جامعه است، افراد را قادر می‌سازد به اهداف مشترک و متقابل خود برسند (یانکائوسکاس و شپوتینه، ۲۰۰۷)^۳. به عبارتی سرمایه اجتماعی منبعی برای تسهیل روابط بین افراد است که شامل هنجارها، نهادها، اعتماد، مشارکت، آگاهی و برخی موارد دیگر است که مبتنی بر روابط و تعاملات میان افراد است و می‌تواند پیامدها و نتایج مختلفی بر عملکرد افراد و جوامع داشته باشد (آقانصیری، ۱۳۹۰: ۱۱۶).

سرمایه اجتماعی یا همان مجموعه توانمندی‌ها، دارایی‌ها و ارزش‌های شکل‌گرفته در مناسبات اجتماعی، با بهره‌گیری از قدرت و جایگاه خود، توانایی و کارایی برای تحقق اهداف و تأمین نیازها و پاسخ به تقاضاها را فراهم و امکان‌پذیر می‌سازد (جوکار، ۱۴۰۰) و قادر خواهد بود تا رهبران را در حکمرانی خود یاری رساند.

۲-۲. پیشینه پژوهش

حکمرانی و سرمایه اجتماعی دو نمونه از مفاهیم مهم اجتماعی هستند که سهم عمده‌ای در تحقیقات و مطالعات اندیشمندان رشته‌های مختلف دارند. با وجود این در ادامه سعی شده است به برخی از پژوهش‌هایی که ارتباط بیشتری با موضوع تحقیق حاضر دارند، اشاره شود.

۱. Social Capita

۲. Humpheres

۳. Jankauskas & Šeputienė

جدول ۱: پیشینه پژوهش

نویسنده (گان)- روش استفاده شده	اهداف یا سؤال‌های اصلی	مهم‌ترین یافته‌ها
صفریان و همکاران (۱۴۰۱)، به شیوه تحلیلی	«حکمرانی؛ گفت‌وگو و سرمایه اجتماعی در اندیشه و سیره سیاسی امام رضا(ع)»	از نظر امام رضا(ع)، بزرگ‌ترین مسئله جامعه زمان ایشان بی‌نظمی و انحراف از وجوه مختلف اسلام بود. ایشان با ولایت‌عهدی خود بیشتر جنبه اجتماعی حکمرانی را دنبال می‌کردند و به تمام ابعاد آن توجه داشتند. تحقق این حکمرانی در قالب گفت‌وگو در تمام ارکان اجتماعی است و ایشان از این طریق با ایجاد اعتماد، همبستگی و مشارکت اجتماعی و با ایجاد یک سرمایه اجتماعی، بسیاری از اهداف خود را تحقق بخشیدند.
رنجبر و غلامی (۱۴۰۱)، به شیوه توصیفی-تحلیلی	«سرمایه اجتماعی و اعتماد سیاسی که مولود حکمرانی خوب است» و منشأ آن حکومت و عناصر سه‌گانه آن «حکومت، جامعه مدنی و شهروندی» است.	اعتماد سیاسی خود نتیجه انباشت سرمایه اجتماعی در سطوح خرد، میانی و کلان جامعه است و الگوی حکمرانی خوب بر سه عنصر دولت کارآمد، جامعه مدنی قوی و فرد شهروند فعال مبتنی است.
متفکر و بهاروندی (۱۴۰۱)، با روش آمیخته با طرح اکتشافی و از نوع توصیفی-پیمایشی	«بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های حکمرانی اسلامی براساس نظر خبرگان و کارشناسان مربوط»	حکمرانی اسلامی علاوه بر داشتن ویژگی‌ها و شاخص‌های حکمرانی خوب، فراتر از فرد حاکم و دولت است و براساس قوانین الهی، آموزه‌های اسلامی، مشروعیت، اخلاق و ایمان، عدالت و روش‌های زیست مؤنانه در ساحت فردی و جمعی عمل می‌کند و نتیجه و

مهم‌ترین یافته‌ها	اهداف یا سؤال‌های اصلی	نویسنده(گان)- روش استفاده‌شده
<p>پیامد آن برای جامعه اسلامی پیشرفت و توسعه همه‌جانبه، کاهش فقر، انسجام، وحدت و همگرایی و اعتماد به یکدیگر است. کسب قدرت و اعمال آن در حکمرانی اسلامی از طریق اقناع و مشارکت‌جویی همگانی، سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری معقول و صحیح، عدالت در تخصیص منابع، به‌کارگیری قدرت سخت و نرم و کنترل نظام‌های مربوط است.</p>		
<p>میان حکمرانی خوب و سرمایه اجتماعی نوعی رابطه تعاملی و دوطرفه وجود دارد؛ به‌گونه‌ای که حکمرانی مطلوب می‌تواند تأمین‌کننده شرایط رشد و شکوفایی سرمایه اجتماعی باشد و شکوفایی سرمایه اجتماعی راه را برای انتخاب و انجام حکمرانی خوب آماده و هموار می‌گرداند و باعث افزایش قدرت نرم می‌شود. همچنین سرمایه اجتماعی آثار مثبتی همچون شفافیت، نظارت، توازن و دموکراسی بر ابعاد حکمرانی دارد. حکمرانی خوب باعث ارتقای سرمایه اجتماعی در جامعه می‌شود.</p>	<p>«بررسی رابطه میان حکمرانی خوب و صیانت از سرمایه اجتماعی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های قدرت نرم با نگاهی به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»</p>	<p>حق‌پناهان و همکاران (۱۴۰۰)، با روش توصیفی و تحلیلی</p>
<p>سرمایه اجتماعی بر حکمرانی خوب تأثیر دارد و ۸۶ درصد از حکمرانی خوب توسط سرمایه اجتماعی قابل پیش‌بینی است.</p>	<p>«تأثیر سرمایه اجتماعی بر حکمرانی خوب در میان دانشجویان جوان دانشگاه آزاد اسلامی علوم و تحقیقات تهران»</p>	<p>دوله و همکاران (۱۳۹۷)، با روش کمی و پیمایش</p>

نویسنده(گان)- روش استفاده شده	اهداف یا سؤال‌های اصلی	مهم‌ترین یافته‌ها
ابوالفتحی و قنبری (۱۳۹۷)، با روش توصیفی و تحلیلی	«بررسی موانع و راهکارهای تحقق حکمرانی خوب در ایران با تأکید بر سرمایه اجتماعی در سطح کلان»	رابطه متقابلی میان عدم تحقق حکمرانی خوب و افول سرمایه اجتماعی در سطح کلان وجود دارد. همچنین موانع حکمرانی خوب به شکل یک چرخه معیوب در طول سال‌های متمادی خود را بازتولید می‌کند. این چرخه به عنوان مهم‌ترین مانع حکمرانی خوب در ایران است.
علینی و همکاران (۱۳۹۴)، با روش توصیفی و تحلیلی	«رابطه میان مبانی دینی سرمایه اجتماعی و حکمرانی خوب»	دین و آموزه‌های دینی از عوامل مهم شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و تقویت آن هستند و به تقویت و افزایش توانمندی و کارایی نهادهای اجتماعی و سیاسی قوت می‌بخشند. آموزه‌های ایمان و اخلاق و رابطه شایسته و مسالمت‌آمیز با دیگران موجب افزایش سرمایه اجتماعی و تسهیل در حکمرانی می‌شود.
میرزاآقانسب گردرودباری و تقوی (۱۳۹۳)، با روش توصیفی-تحلیلی	«بررسی و مطالعه سرمایه اجتماعی و حکمرانی خوب در کشورهای در حال توسعه (۲۰۱۰-۱۹۹۶)»	سرمایه اجتماعی بر حکمرانی خوب تأثیر دارد و بالا رفتن میزان سرمایه اجتماعی باعث حکمرانی بهتر می‌شود. می‌توان از طریق گردهمایی، ایجاد گروه‌ها، مشارکت افراد در پروژه‌های مختلف، تبادل ارتباطات، اعتماد بین دولت و شهروندان شاهد حکمرانی خوب در جامعه بود.
ایبل و همکاران (۲۰۲۳)، به شیوه کیفی و با روش مردم‌نگاری	«بررسی پیوند سرمایه اجتماعی و اثرگذاری آن در حفظ محیط زیست و انطباق با شرایط محیطی»	سرمایه اجتماعی میان افراد به رهبری مناسب می‌انجامد و داشتن دیدگاه‌های مشترک و فرهنگ همکاری باعث موفقیت در حکمرانی می‌شود؛ اما کاهش سرمایه اجتماعی و تضاد درون جامعه مانع از تحقق حکمرانی موفق می‌شود.

نویسنده (گان)- روش استفاده شده	اهداف یا سؤال‌های اصلی	مهم‌ترین یافته‌ها
بکهام و همکاران (۲۰۲۳)، به شیوه کیفی و از طریق مصاحبه	«جایگاه و اهمیت سرمایه اجتماعی در کنترل بلايا»	رهبران و حاکمان را قادر می‌سازد تا ارتباط بهتری با جوامع و تصمیم‌گیرندگان داشته باشند و بتوانند امور را بهتر مدیریت و بازیابی کنند.
سنونگون و سنو (۲۰۱۶)، با روش همبستگی	«بررسی ارتباط سرمایه اجتماعی پیوندی و سرمایه اجتماعی پل‌زدنی با سطح اعتماد به دولت در عصر حکمرانی»	سرمایه اجتماعی پیوندی با میزان اعتماد به دولت رابطه منفی دارد و سرمایه اجتماعی پل‌ارتباطی با میزان اعتماد به دولت رابطه مثبت دارد. همان‌طور که پژوهش‌های خارجی نشان می‌دهد، سرمایه اجتماعی نقش مهمی در حکمرانی و بهبود آن دارد.

- وجه نوآوری مقاله حاضر در مقایسه با مطالعات پیشین

نوآوری پژوهش حاضر از چند جهت قابل بیان و بررسی است: نخست اینکه بررسی موضوع مد نظر به شیوه کیفی و با استفاده از نظریات نخبگان و افراد آگاه انجام می‌شود و همچنین نتایج آن به ارائه یک مدل پارادایمی و کاربردی برای توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به الگوهای ارتباطی و رفتاری امام رضا علیه السلام می‌انجامد و سپس براساس مدل یادشده مشخص می‌شود چه شرایط، زمینه‌ها و عواملی برای این امر لازم است و تحقق آن چه نتایجی همراه دارد.

۳. روش‌شناسی پژوهش

رویکرد پژوهش حاضر کیفی است که با روش نظریه داده‌بنیاد^۱ انجام شده و مبتنی بر پارادایم تفسیری است. جامعه آماری پژوهش شامل نخبگان صاحب‌نظر و آگاه از موضوع پژوهش است که

۱. Grounded Theory

به شیوه هدفمند و با روش گلوله برفی^۱ (ارجاع زنجیره‌ای) انتخاب شدند. ابزار گردآوری اطلاعات مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساخت یافته است که تا اشباع نظری انجام شد. تکرار اطلاعات از مصاحبه‌شازدهم به‌وضوح آشکار شد و اطلاعات هم‌پوشانی داشت؛ با وجود این، مصاحبه تا نفر هجدهم ادامه یافت. روند انجام پژوهش بدین صورت بود که پس از مشخص شدن عنوان و هدف پژوهش، سؤال‌های مد نظر تدوین و مصاحبه‌ها و همچنین گردآوری داده‌ها شروع شد. هنگام جمع‌آوری اطلاعات سعی شد با انجام هر مصاحبه، اطلاعات در اختیار مصاحبه‌شوندگان قرار گیرد و از آنها بازخورد گرفته و جملات و متن کدگذاری (کدگذاری باز) شود. پس از آن با دریافت نکات و پیشنهادهاى افراد، کدها در گروه‌های مرتبط قرار گرفت (کدگذاری محوری). تجزیه و تحلیل اطلاعات و کدگذاری در یک فرایند چندمرحله‌ای رفت و بازگشت بین پژوهشگر، مصاحبه‌شوندگان و کدها و اطلاعات تا رسیدن به تکرار و اشباع انجام شد و درنهایت هسته اصلی پژوهش یعنی «توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی» شکل گرفت و درنهایت مدل پارادایمی آن ارائه شد. در تمام فرایند پژوهش، ملاحظات اخلاقی از جمله رضایت به شرکت در پژوهش، توضیح اهداف پژوهش، روش‌های مورد استفاده، محرمانه ماندن اطلاعات و سایر موارد رعایت شد.

مشخصات جمعیت‌شناختی نمونه مورد مطالعه در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲: اطلاعات شرکت‌کنندگان پژوهش

ردیف	شاخص	گروه‌ها	تعداد	سهم نسبی (به درصد)
۱	سن	۳۰-۴۰	۴	۲۲
		۴۰-۵۰	۹	۵۰
		۵۰-۶۰	۵	۲۷
۲	جنسیت	مرد	۱۲	۶۷
		زن	۶	۳۳
۳	مدرک تحصیلی	کارشناسی ارشد	۵	۲۷

ردیف	شاخص	گروه‌ها	تعداد	سهم نسبی (به درصد)
		دکتری	۱۳	۷۳
۴	سابقه خدمت	کمتر از ۱۵ سال	۴	۲۳
		۱۵ تا ۲۰ سال	۸	۴۵
		بیشتر از ۲۰ سال	۶	۳۳

روایی پژوهش از طریق روش مقبولیت بدان معنا که نتایج به‌دست آمده تا چه اندازه با تجارب و علم پاسخگویان و محققان معتبر و باورکردنی است، انجام شد. از جمله شاخص‌های مقبولیت در این پژوهش می‌توان به حساسیت پژوهشگر، روش‌شناسی، متناسب بودن نمونه، تکرار یافته‌ها و استفاده از بازخورد مطلعان (مقدم و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳۳) اشاره کرد. برای اطمینان از پایایی نتایج سعی شد همه فرایندها انجام، تحلیل و کدگذاری داده‌ها با راهنمایی و کمک دو نفر از صاحب‌نظران انجام شود.

کدگذاری داده‌ها در سه مرحله کدگذاری باز یا قرار دادن اطلاعات در قالب مفاهیم (فیلد، ۱۴۰۱: ۳۳۰)، کدگذاری محوری و تشریح خصوصیات مقوله و ارتباط آنها با زیر مقوله‌ها (سالدنا، ۱۳۹۵: ۳۸۸) و کدگذاری انتخابی که پژوهشگر به‌صورت گزینشی دنبال مواردی است که مضامین را روشن می‌سازد (نیومن، ۱۳۹۹: ۴۹۲) انجام شد.

۴. یافته‌های پژوهش

در این قسمت از پژوهش مهم‌ترین یافته‌های پژوهش براساس اطلاعات جمع‌آوری شده از خبرگان و مصاحبه‌های انجام شده ارائه می‌شود:

الف) شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر

شرایط علی منظور شرایطی هستند که زمینه توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی را فراهم می‌کنند. شرایط علی نقش مستقیم در شکل‌گیری پدیده مد نظر دارند. براساس نظر خبرگان در جدول ۳، شرایط علی توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با تأکید بر

معارف و الگوهای ارتباطی امام رضا علیه السلام، در سه محور اصلی «عوامل ساختاری»، «عوامل دینی و عقیدتی» و «دانش پایه سرمایه اجتماعی» هستند. برخی از اظهارات مهم ذیل مضامین اصلی عبارت بود از:

- به نظر من، سرمایه اجتماعی به عنوان یک مفهوم علمی با مفاهیم اخلاقی و دینی ارتباط و سازگاری دارد و پیشرفت جامعه انسانی مستلزم همکاری متقابل و تعامل بین علم و دین است (پاسخگوی شماره ۲).
- در حکمرانی اسلامی، مبتنی بودن قواعد حکومت بر پایه ارزش‌ها و اصول اسلام و اجرایی شدن آن، مهم‌ترین عامل زمینه‌ای محسوب می‌شود (پاسخگوی شماره ۵).
- نظام حکمرانی دو بخش اجتماعی و سیاسی دارد که مستلزم همکاری میان همه نیروهای اجتماعی و سیاسی به وسیله حکومتی است که ماهیتی هدفمند و سعادت‌گر دارد. از لوازم این همکاری گفت‌وگو در سطح فردی و اجتماعی برای همکاری و هماهنگی و کسب فواید متقابل آن است که به پیش‌بینی رفتارهای اجتماعی و تسهیل امور سیاسی می‌انجامد و مسیر را برای گسترش سرمایه اجتماعی هموار می‌کند (پاسخگوی شماره ۹).

جدول ۳: شرایط علی توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی

	مضمون‌های اصلی	مفاهیم
شرایط علی	عوامل ساختاری	قانون‌محوری، دانش و درک صحیح از حاکمیت، آگاهی از معادلات جامعه، فسادستیزی، سبک زندگی رضوی
		پاسخگویی، حق مشارکت سیاسی و اجتماعی، شناخت سرمایه اجتماعی، بسترسازی رابطه و گفت‌وگو
	عوامل دینی و عقیدتی	توجه به سیره رضوی و مهربانی امام رضا <small>علیه السلام</small> ، ابتنای قواعد حکمرانی بر اصول اسلامی مهربانی و عطف حاکم، تعامل علم و دین
	دانش پایه سرمایه اجتماعی و حکمرانی	احساس نیاز به سرمایه اجتماعی، تجربه‌اندوزی، بهره‌مندی از نخبگان سیاسی و اجتماعی

مفاهیم	مضمون‌های اصلی
توجه به آثار و فواید سرمایه اجتماعی، درک درست مسئولان از سیاست و مردم و حکمرانی، نگاه جامع‌نگر به حکمرانی	

در محور شرایط زمینه‌ای نیز سه مضمون اصلی با عناوین «ساختار نظام حکومتی»، «سازمان‌دهی فرهنگی» و «به‌کارگیری تعالیم دینی، الهی و رضوی» شکل گرفت (جدول ۴). شرایط زمینه‌ای مربوط به محیط کلان و کلی هستند که در شکل‌گیری پدیده مد نظر جایگاه مهمی دارند. برخی از نظرات خبرگان درباره این شرایط عبارت بود از:

- سرمایه اجتماعی در گفتار و سیره رضوی بیشتر ساختار و موجودیتی عینی دارد تا ذهنی و در بعد ارتباطی و تعاملات امام رضا علیه السلام، بدون انتظار جبران مد نظر قرار گرفته است تا اینکه دوسویه و قابل جبران باشد و هدف آن رشد معنوی افراد و رسیدن آنها به درک روشن از موضوعات و مسائل است (پاسخگوی شماره ۲).
- یکی از مهم‌ترین شرایط زمینه‌ای برای توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی، توجه به سبک زندگی و سیره معصومین از جمله علی بن موسی الرضا علیه السلام و نزدیک شدن واقع زندگی سیاسی حاکمان به این بزرگواران است. برای مثال می‌توان به رفتار امام رضا علیه السلام با بردگان اشاره کرد که برای ایشان فرقی نداشت طرف مقابل برده باشد یا آزاد و کرامت همه را پاس می‌داشتند (پاسخگوی شماره ۱).

جدول ۴: شرایط زمینه‌ای توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی

مفاهیم	مضمون‌های اصلی
نظارت همه‌جانبه و دوطرفه میان مردم و حاکمیت، فاصله و شکاف طبقاتی	ساختار نظام حکومتی
شفافیت امور، ارتباطات اجتماعی و مشارکت سیاسی، شایسته‌سالاری	
تهیه برنامه‌های فرهنگی، ارتباط و تعامل بدون انتظار جبران، بلوغ فرهنگی جامعه	سازمان‌دهی فرهنگی

مضمون‌های اصلی	مفاهیم
	تقویت حس سرمایه اجتماعی، درک همدلانه، نفی قومیت‌گرایی، اعتمادسازی
به‌کارگیری تعالیم الهی،	مبتنی بودن حاکمیت بر مفاهیم الهی، ترویج سیره رضوی
دینی و رضوی	شبهت زندگی حاکمان به زندگی ائمه، بسترهای دینی و مذهبی

در زیر شرایط مداخله‌گر سه مضمون محوری «جو اجتماعی و فرهنگی»، «امکانات و شرایط لازم» و «تشابه حاکم و مردم» شناسایی شد (جدول ۵). شرایط مداخله‌گر می‌توانند مداخله‌کننده و تسهیل‌گر پدیده اصلی باشند. چنانچه این عوامل بتوانند با افزایش شناخت و آگاهی افراد، اهمیت و فواید سرمایه اجتماعی در تسهیل روابط و حکمرانی اسلامی را ترویج و اشاعه دهند، می‌توان پیامدهای مثبت زیادی را برای آن متصور شد و اگر مسئولان و مردم دید مثبتی به این موضوع نداشته باشند، این سرمایه مهم در جامعه کاهش پیدا خواهد کرد و آثار نامطلوبی همراه خواهد داشت. مصاحبه‌شوندگان معتقد بودند که نگاه دینی و علمی به موضوع سرمایه اجتماعی تأثیر بسزایی در توسعه آن دارد. برای نمونه:

- امروز هم حاکمان باید در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی‌هایشان دانش و درک‌شان را از واقعیت‌های پیرامونی و معادلات جهان و درون کشور یک معادلات معقول‌تر و منطقی‌تر کنند و هم مردم سعی کنند تا موقعیت‌های پیرامونی خود را بهتر ببینند و بشناسند؛ زیرا اندیشه سیاسی هر دوره بر پایه وضعیت سیاسی و اجتماعی و تاریخی همان عصر بروز و ظهور می‌کند. شناخت تاریخ و تحولات سیاسی، حاکمان و مردم را قادر می‌سازد تا در تصمیم‌گیری و اعمال و رفتار خود اشتباه‌های گذشته را کمتر تکرار کنند و از اتفاقات گذشته عبرت بگیرند (پاسخگوی شماره ۶).

- از جمله مواردی که در افزایش یا حتی کاهش سرمایه اجتماعی با توجه به حکمرانی اثرگذار است، وجود منابع انسانی و شرایط لازم برای ارتباط میان حاکمان و مردم است. اگر امکان مختلف دسترسی به حاکمان چه به‌صورت ارتباطات مجازی و چه به‌صورت واقعی در

دسترس شهروندان باشد، قطعاً احساس امنیت و آرامش بهتری خواهند داشت و راحت‌تر به دیگران و مسئولان اعتماد می‌کنند و این امر زمینه توسعه سرمایه اجتماعی را فراهم می‌سازد؛ همان‌گونه که امام رضا علیه السلام بدون واسطه با مردم ارتباط برقرار می‌کردند و همه افراد احساس آرامش و اطمینان از برخورد با ایشان داشتند (پاسخگوی شماره ۱۲).

جدول ۵: شرایط مداخله‌گر توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی

شرایط مداخله‌گر	مضمون اصلی	مفاهیم
	جو اجتماعی و فرهنگی	
		شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه، نگرش حاکمان و مردم به سرمایه اجتماعی، شایسته‌سالاری، اخلاقیات، جهانی شدن
امکانات و شرایط لازم		تعهد و ایمان مسئولان، همکاری و اعتماد مسئولان و مردم
		مدیریت صحیح منابع و امکانات، شرایط جامعه
تشابه حاکم و مردم		یکی بودن جنس حاکم و مردم، نبود تبعیض
		شباهت زندگی حاکم و مردم، ارتباط مستقیم و بدون واسطه مردم و حاکمان، پویایی و انعطاف‌پذیری

ب) راهبردها

راهبردها اقداماتی مثبت و منفی هستند که مقابل شرایط به‌وجود می‌آیند و می‌توانند در پیدایش پدیده مد نظر اثر ایجابی یا سلبی داشته باشند. در پژوهش حاضر از دید خبرگان، سه مضمون اصلی برای راهبردها با عنوان «حوزه و منابع قانونی»، «تدوین طرح و برنامه» و «نقشه و سند راهبردی توسعه سرمایه اجتماعی» شناسایی شد (جدول ۶). توسعه و افزایش سرمایه اجتماعی میان افراد یک جامعه از طریق گفت‌وگو و مشارکت آنان در امور اجتماعی حاصل می‌شود و ارتباط صمیمی و رعایت دستورهای اسلامی در این رابطه می‌تواند باعث توسعه سرمایه اجتماعی شود؛ همان‌طور که مصاحبه‌شوندگان معتقد بودند:

- برای توسعه سرمایه اجتماعی وجود ارتباط صمیمی با مردم عادی و هدایت آنان به مبانی دین اسلام، دور از انحرافات، و حتی گفت‌وگو و مناظره با افراد خاص و دانشمندان برای آشکار کردن انحرافات با شیوه‌های خاص گفت‌وگو و مناظره مانند مناظرات رضوی باعث مفاهمه بین حکمرانان و مردم و ایجاد همبستگی و همدلی بین آنان می‌شود (پاسخگوی شماره ۹).

- حکمرانی و سرمایه اجتماعی وابسته به آن از جمله مفاهیم سیاسی و اجتماعی مهم هر جامعه مدنی هستند که باید برای آنها برنامه‌ریزی صحیح و اصولی انجام شود. لازمه این کار مطالعه و بررسی و آگاهی از تاریخ این دو مفهوم است تا بتوان با نگاه به گذشته و عبرت از آن در کنار در نظر گرفتن شرایط فعلی جامعه و چشم‌انداز پیش رو، برای آن طرح و برنامه کاربردی تدوین کرد و این ممکن نیست مگر با برنامه‌ریزی و تربیت نیروهای ماهر (پاسخگوی شماره ۱۱).

به‌طور خلاصه راهبردهای شناسایی شده در پژوهش رفتار و عکس‌العمل‌هایی هستند که می‌توانند نسبت به پدیده شکل بگیرند و تکمیل شوند.

جدول ۶: راهبردهای مؤثر در توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی

	مضمون‌های اصلی	مفاهیم
راهبردها	حوزه و منابع قانونی	کیفیت قوانین، قانون‌گرایی، ترویج صلح‌گرایی و دوستی میان مردم، سیاست‌گذاری ملی توسعه سرمایه اجتماعی
		کنترل فساد، مدیریت منابع حکمرانی و سرمایه اجتماعی
	تدوین طرح و برنامه	برنامه‌ریزی، تربیت نیروی انسانی کارآمد و ماهر، گسترش عوامل توسعه‌دهنده حکمرانی اسلامی مانند همایش و جشنواره...، اولویت‌سنجی سازمان‌های حاکم برای توسعه سرمایه اجتماعی

مضمون‌های اصلی	مفاهیم
	سیاست‌گذاری، مشارکت‌نخبگان، گفت‌وگو محوری، اخلاق‌مداری، خودباوری فردی و جمعی
نقشه و سند راهبردی سرمایه اجتماعی	ارتقای دانش سیاسی و اجتماعی، تدارک یک ساختار سیاسی و اجتماعی در چارچوب تعالیم اسلامی و رضوی، ایجاد بانک‌های اطلاعاتی حکمرانی اسلامی و سرمایه اجتماعی، افزایش کمیت و کیفیت ارتباطات مردم و مسئولان حاکم
	تدوین نظام ارزش‌گذاری سرمایه اجتماعی، هویت‌بخشی دینی مبتنی بر سیره رضوی، خودسازی و تهذیب

ج) پیامدها

پیامدها حاصل راهبردها هستند که در پژوهش حاضر در دو مضمون کلی «پیامدهای اولیه» و «پیامدهای ثانویه» شناسایی شدند (جدول ۷). مقوله پیامدهای اولیه شامل مفاهیم متعددی مانند «مفاهمه، صلح و همبستگی میان مردم و حکومت، سلامت سازمانی، بهبود تعاملات، افزایش بهره‌وری و توسعه سرمایه اجتماعی و مشروعیت و مقبولیت» است که بیشتر در سطوح خرد و میانه رخ می‌دهد و پیامدهای ثانویه شامل مفاهیم «توسعه و پیشرفت، مشارکت عمومی، اقتدار و قدرتمندی، مردم‌سالاری دینی، رشد و بالندگی، حکمرانی بهتر، ثبات سیاسی و اجتماعی، اتحاد و افزایش قدرت نرم» است که بیشتر با سطوح کلان مرتبط هستند.

برخی از مصاحبه‌شوندگان ذیل پیامدها معتقد بودند که توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به آموزه‌های رفتاری و ارتباطی امام رضا علیه السلام شامل سلامت سازمانی و توانمندی مسئولان است؛ برای مثال:

- از آنجا که سرمایه اجتماعی به باور اندیشمندان علوم اجتماعی، مهم‌ترین سرمایه هر جامعه

است، با توسعه آن در پرتو حکمرانی اسلامی، اعمال منفی مثل رشوه و پارتی‌بازی کمتر می‌شود و مسئولان هر سازمان در هر سطح می‌توانند ضمن تبادل با یکدیگر، امور را به شیوه‌ای بهتر و سروسامان بخشند و مسلماً توانایی آنان در حل مسائل و مشکلات بیشتر می‌شود (پاسخگوی شماره ۱۳).

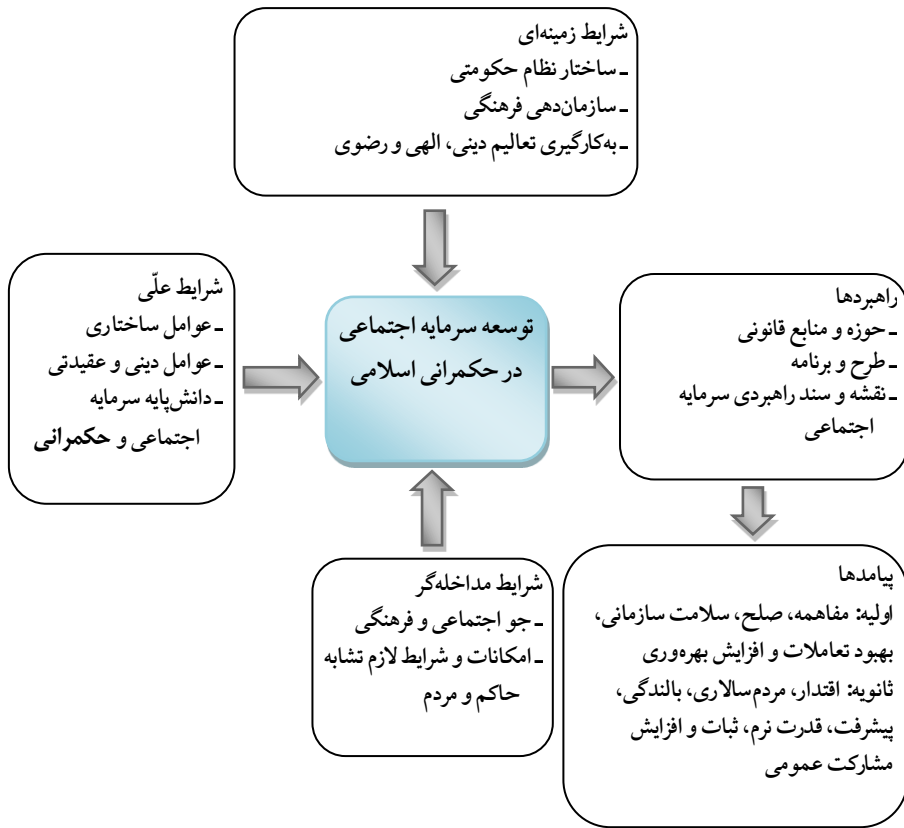
- از مهم‌ترین نتایج پیامدهای توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به آنچه در سیره رضوی اتفاق افتاد، پذیرش و ماندگاری حاکم بین مردم، رشد و بالندگی افراد و تلاش برای مشارکت و سهیم بودن در سرنوشت خویش همراه با رشد مادی و معنوی آنان است (پاسخگوی شماره ۶).

جدول ۷: پیامدهای توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی

پیامدها	مضمون‌های اصلی	مفاهیم
	پیامدهای اولیه	
افزایش بهره‌وری و توسعه بیشتر سرمایه اجتماعی		
مشروعیت و مقبولیت		
پیامدهای ثانویه		توسعه و پیشرفت، مشارکت عمومی
		اقتدار و قدرتمندی، مردم‌سالاری دینی
		رشد و بالندگی جامعه، حکمرانی بهتر
		ثبات سیاسی و اجتماعی، اتحاد، افزایش قدرت نرم

د) مدل پارادایمی پژوهش

در این قسمت از پژوهش الگوی پارادایمی که نشان‌دهنده فرایندها و فعالیت‌های مطالعه و پژوهش است، ارائه می‌شود. در این الگو شرایط علی، زمینه‌ای، عوامل مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها قرار دارد که در رابطه با پدیده مرکزی و موضوع اصلی مطرح شده است.

شکل ۱: مدل پارادایمی پژوهش

بر مبنای مدل به‌دست‌آمده، توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی یک امر مهم سیاسی و اجتماعی است و زمانی حاصل می‌شود که شرایط، زمینه‌ها و عوامل آن آماده باشند. به همین دلیل لازم است تا ابتدا اهمیت و ضرورت آن بیشتر مورد توجه و درک قرار گیرد و با فراهم‌سازی زمینه‌ها، شرایط لازم برای توسعه آن توسط حاکمیت فراهم آید. سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به عوامل ساختاری، دینی و عقیدتی در یک نظام حکومتی اسلامی و با سازمان‌دهی مناسب با الگوگیری از سیره و روش معصومان از جمله امام رضا علیه السلام قابل توسعه است و تحت تأثیر جو اجتماعی و فرهنگی جامعه و امکانات و شرایط موجود قرار دارد که اگر شکل بگیرد، می‌تواند نتایج متعددی در حوزه فردی و اجتماعی همراه داشته باشد. با توسعه سرمایه اجتماعی صلح و همبستگی و بهره‌وری میان سازمان‌ها و

مردم افزایش پیدا می‌کند و به دنبال آن اقتدار، رشد و بالندگی و ثبات سیاسی و اجتماعی ارتقا می‌یابد. در مقابل، اگر میزان سرمایه اجتماعی در جامعه کاهش یابد و تعاملات و ارتباطات انسانی به خوبی صورت نگیرد، یک شکاف بین حاکمیت و مردم ایجاد خواهد شد که آثار و تبعات آن می‌تواند به ضعف حکومت و جامعه بینجامد. برای مثال کاهش خویشتن‌داری افراد، و کاهش میزان مشارکت در امور سیاسی و انتخابی کشور می‌تواند زنگ خطری برای توجه بیشتر به سرمایه اجتماعی و بهبود و توسعه رابطه مردم با نهاد حاکمیت و حکمرانی باشد. در نتایج پژوهش و مصاحبه‌ها نیز اشاره شد که اگر سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی و جامعه رشد و توسعه یابد، میزان مقبولیت و ماندگاری حاکمان بیشتر می‌شود و تلاش و مشارکت همگان برای پیشرفت جامعه و رشد و بالندگی افزایش می‌یابد.

عمده پاسخگویان در بیان دیدگاه خود معتقد بودند که میزان سرمایه اجتماعی و مشارکت و همکاری مردم با حاکمیت در سال‌های اخیر کاهش یافته است و روند نزولی دارد؛ در حالی که اداره و مدیریت جامعه نیازمند مشارکت همگانی و حفظ قدرت ملی و بین‌المللی است و رابطه دوسویه موجود میان سرمایه اجتماعی و حکمرانی باید بیشتر از گذشته با توجه به منابع دینی و دستورالعمل‌های کاربردی مورد توجه قرار گیرد تا هم شاخص‌های سرمایه اجتماعی (اعتماد، انسجام و مشارکت) و هم کارایی و اثربخشی حاکمیت در رسیدن به پیشرفت‌های مادی و معنوی افزایش یابد. بدون شک توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با توجه به الگوهای ارتباطی و رفتاری امام رضا علیه السلام به‌عنوان یک راهکار مهم در توسعه و پیشرفت لازم است.

۵. بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۵-۱. بحث

حکمرانی و داشتن حکومت یک ضرورت برای زندگی اجتماعی است و حاکمان سعی دارند به شیوه‌های مختلف و با امور ایجابی و سلبی، افراد جامعه و کشور خویش را در رسیدن به اهدافشان یاری رسانند. با پیشرفت‌های روزافزون جوامع و افزایش جمعیت، میزان پراکندگی کمی و کیفی افراد از یکدیگر بیشتر شده و گاهی میان افراد جامعه با حاکمان هم فاصله افتاده است. این مسئله مسائل و مشکلاتی را برای حکمرانان و افراد جامعه به وجود آورده است. اما از آنجا که زندگی انسانی برپایه

تبادل و تعامل منطقی و انسانی است، سرمایه اجتماعی به‌عنوان یک مفهوم اجتماعی می‌تواند شکاف میان حاکمان و مردم را پر کند و با توسعه خود به تحقق حکمرانی در بهترین حالت آن متناسب با نیازهای جامعه پاسخ دهد. البته این امر نیازمند الگوها و منابع ارزشی و معتبر است.

بررسی پیشینه پژوهش و ارتباط سرمایه اجتماعی با حکمرانی نیز نشان داده است که توسعه سرمایه اجتماعی می‌تواند به روند برطرف‌سازی مشکلات و مسائل کمک کند و کارایی و توانمندی حکمرانی را بهبود و ارتقا بخشد. در جامعه اسلامی و جمهوری اسلامی ایران که حکمرانی اسلامی حاکم است، آنچه مهم است توجه به منابع دینی و اصیل است. بر این اساس به نظر می‌رسد توسعه سرمایه اجتماعی در پرتو معارف دینی و سیره ارتباطی و رفتاری امام رضا علیه السلام می‌تواند به این فرایند معنا و مفهومی تازه بخشد و با ارتباط متقابل این دو، مفهوم رشد هر دو را به ارمغان آورد و جامعه را به سمت پیشرفت و توسعه در ابعاد مختلف یاری رساند. آنچه مهم است آگاهی از شرایط، زمینه‌ها، عوامل مداخله‌کننده و راهبردهای رسیدن به این هدف است که پژوهش حاضر بدین منظور انجام شد.

هدف پژوهش که با استفاده از نظریه داده‌بنیاد صورت گرفت، ارائه مدل پارادایمی توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی با تأکید بر معارف رضوی بود. بدین منظور با نخبگان صاحب‌نظر و آگاه به موضوع، مصاحبه شد و پس از انجام ۱۸ مصاحبه، اطلاعات به اشباع نظری رسید. اطلاعات توصیفی و جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان در پژوهش نشان داد که نیمی از آنان در سنین ۴۰ تا ۵۰ سالگی قرار داشتند و ۷۳ درصد از آنان دارای مدرک دکتری بودند. تجزیه و تحلیل اطلاعات حاصل از مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساخت‌مند با مشارکت‌کنندگان در پژوهش موجب شکل‌گیری ۲۰۴ مفهوم اولیه شد که با گزینش، ترکیب و تعدیل مفاهیم یکسان، ۹۰ مفهوم اصلی باقی ماند. این مفاهیم در قالب ۱۴ مضمون اصلی با عنوان شرایط علی (عوامل ساختاری، عوامل دینی و عقیدتی، دانش پایه سرمایه اجتماعی و حکمرانی)؛ شرایط زمینه‌ای (ساختار نظام حکومتی، سازمان‌دهی فرهنگی، به‌کارگیری تعالیم دینی، الهی و رضوی)؛ شرایط مداخله‌گر (جو اجتماعی و فرهنگی، امکانات و شرایط لازم، تشابه حاکم و مردم)؛ راهبردها (حوزه و منابع قانونی، طرح و برنامه، نقشه و سند راهبردی سرمایه اجتماعی)؛ پیامدها (پیامدهای اولیه و ثانویه) در جدول‌های مرتبط سازمان‌دهی شدند. سرانجام هسته اصلی و مرکزی پژوهش یعنی «توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی» با تأکید بر تعالیم دینی و سیره

رضوی که نسبت به مقولات محوری و گزینشی از سطح انتزاع و جامعیت بالاتری برخوردار است، شکل گرفت. هسته اصلی بیانگر این مطلب است که توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی صرفاً به معنای افزایش تبادل اطلاعات و رابطه میان حاکمان و مردم نیست، بلکه بدین معناست که بتوان با توسعه سرمایه اجتماعی به تحقق حکمرانی اسلامی و متعاقباً با حکمرانی اسلامی به توسعه سرمایه اجتماعی باری رساند تا علاوه بر تسهیل ارتباطات و مفاهمه میان حاکمان و مردم، زمینه رشد و پیشرفت‌های فردی و جمعی افراد فراهم شود؛ زیرا درک درست و شناخت عمیق از فرهنگ، سیره و سیمای امام رضا (علیه السلام) در ارتباط با افزایش سرمایه اجتماعی و شیوه حکمرانی و سرپرستی و هدایت پیروان خود می‌تواند هدایتگر و راهنمای جوامع اسلامی و شیعی باشد. عمده پاسخگویان بر این عقیده بودند که ضرورت دارد تا سیره و روش امام رضا (علیه السلام) در ولایتعهدی و حکمرانی ایشان به خوبی شناسایی و معرفی شود تا همگان از این سرمایه عظیم بهره‌مند شوند.

در تبیین یافته‌های پژوهش می‌توان گفت همان‌طور که سرمایه اجتماعی به‌عنوان مهم‌ترین سرمایه در زندگی اجتماعی مطرح است، حکمرانی اسلامی نیز میان سایر روش‌های حکومت از اصول و مبانی معرفت‌شناسانه بیشتری برخوردار است و این دو عامل در ارتباطی دوسویه قرار می‌گیرند؛ زیرا با بسترسازی برای توسعه سرمایه اجتماعی با الهام از سیره رضوی، الگوگیری از شخصیت ایشان در امور حکمرانی نیز مد نظر قرار می‌گیرد و با سازگاری و تثبیت عناصر سرمایه اجتماعی در کنار موضوعات حکمرانی اسلامی، استمرار پیدا می‌کند.

۲-۵. نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش نشان داد که یک ارتباط دوسویه میان توسعه سرمایه اجتماعی و حکمرانی اسلامی وجود دارد و این دو تقویت‌کننده یکدیگرند. نتایج پژوهش حق‌پناهان و همکاران (۱۴۰۰) نیز مؤید این نکته است که سرمایه اجتماعی آثار مثبتی همچون شفافیت، نظارت، توازن و دموکراسی بر ابعاد حکمرانی دارد و حکمرانی خوب باعث ارتقای سرمایه اجتماعی در جامعه می‌شود. از طرفی آموزه‌ها و منابع دینی به‌عنوان یک منبع مهم در توسعه سرمایه اجتماعی و حکمرانی اسلامی هستند. این نکته نیز در پژوهش دوله و همکاران (۱۳۹۷)، علینی و همکاران (۱۳۹۴)، میرزاآقانسب گردرودباری و

تقوی (۱۳۹۳) بیان شده است؛ بدین صورت که دین و آموزه‌های دینی از عوامل مهم شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و تقویت آن هستند که به تقویت و افزایش توانمندی و کارآیی نهادهای اجتماعی و سیاسی قوت می‌بخشد و آموزه‌های ایمان و اخلاق، و رابطه شایسته و مسالمت‌آمیز با دیگران موجب افزایش سرمایه اجتماعی و تسهیل در حکمرانی می‌شود.

نتایج دیگر پژوهش حاضر نشان داد که توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی باعث عدالت، وحدت و همگرایی و همبستگی و مشارکت بیشتر میان افراد جامعه می‌شود. این یافته را می‌توان با نتایج پژوهش‌های صفریان و همکاران (۱۴۰۱) و متفکر و بهاروندی (۱۴۰۱) همسو دانست.

آنچه از ارتباط میان حکمرانی اسلامی و سرمایه اجتماعی با توجه به توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی احصا می‌شود، توجه به این امر است که اساس حکمرانی اسلامی و توسعه سرمایه اجتماعی بر پایه تعامل و ارتباط، اعتماد، حمایت، انسجام و مشارکت در امور با حفظ شاخص‌های اسلامی و اصول زندگی اجتماعی (اموری چون رعایت ارزش‌ها، قواعد و قوانین، هنجارها و اهداف متعالیه ...) است که به صورت توجه به شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر و راهبردها در پژوهش نشان داده شد. بدون تردید بهره‌مندی از الگوهای ارتباطی و رفتاری امام رضا (علیه السلام) می‌تواند علاوه بر تحقق حکمرانی اسلامی در مفهوم عالی‌رتبه آن، توسعه سرمایه اجتماعی را در پی داشته باشد.

در نهایت در توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی، با توجه به الگوهای ارتباطی و رفتاری امام رضا (علیه السلام)، باید عوامل ساختاری، دینی و دانش‌پایه سرمایه اجتماعی در کنار توجه به ساختار حکومت و نوع و میزان رابطه با مردم همراه با امکانات و جو حاکم بر جامعه مورد توجه قرار گیرد و طرح‌ها و نقشه‌های راهبردی به‌عنوان عاملی فعال و ناظر به نگاه دینی و تعالیم و سیره رضوی به نیروی اثرگذار تبدیل شود تا براساس الگوی ارائه‌شده در پژوهش بتوان علاوه بر توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی، حکمرانی کارآمد فراهم کرد. بدین ترتیب سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی در بهترین شکل ممکن، تعالیم دینی و رضوی را به‌مثابه منابعی کاربردی مورد استفاده قرار می‌دهد و حکمرانی مربوط به‌عنوان موتور کارآمد به پیشرفت و توسعه، اقتدار و بالندگی و افزایش ثبات جامعه کمک می‌کند.

بدون تردید تلاش برای توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی نیازمند تغییرات مهم در

آگاهی و شناخت، باورها و عقاید، ارزش‌ها و نگرش‌های در گروه حاکمان و شهروندان است و این امر نیازمند اختصاص منابع و صرف وقت در این زمینه است؛ اما آنچه مهم است دقت در نتایج و آثار توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی و کمک حکمرانی اسلامی در توسعه سرمایه اجتماعی است که این امر نیازمند تلاش جهادی، تلاش گسترده و یک همکاری همه‌جانبه و به‌کارگیری راهبردهای کاربردی در این زمینه است. به همین دلیل و در راستای نتایج پژوهش پیشنهادی‌های زیر ارائه می‌شود.

۳-۵. پیشنهادها

براساس ماهیت تحقیقات تفسیرگرایی، در این پژوهش‌ها بیشتر تفسیر و توصیف پدیده صورت می‌گیرد و تغییر چندانی در واقعیت صورت نخواهد گرفت؛ با وجود این براساس نتایج تحقیق، پیشنهادهای نظری و عملی زیر بیان می‌شود:

پیشنهاد می‌شود به دلیل اهمیت سرمایه اجتماعی و حکمرانی اسلامی در تمام مسائل و امور جامعه و ارتباط دوسویه میان آنها، دانش پایه جامعه درباره این دو از طریق رسانه‌های مختلف سمعی و بصری تقویت شود.

پیشنهاد می‌شود تا توسعه سرمایه اجتماعی در حکمرانی اسلامی از طریق سایر روش‌های تحقیق و بهره‌مندی از روش‌های کمی یا ترکیبی نیز مورد بررسی و پژوهش قرار گیرد.

پیشنهاد می‌شود تعداد جلسات و ارتباطات بی‌واسطه میان مردم و حاکمان بیشتر شود تا سرمایه اجتماعی رشد بیشتری یابد و حکمرانی با سهولت بهتر انجام گیرد.

پیشنهاد می‌شود مبانی نظری حاکم بر حکمرانی اسلامی بنا بر مقتضیات جهان معاصر، از طریق نظریه‌پردازان علوم سیاسی مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد.

تقدیر و تشکر

از زحمات و همکاری همه شرکت‌کنندگانی که در انجام این تحقیق مشارکت کردند، کمال تشکر و قدردانی را داریم.

۶. منابع

۶-۱. منابع فارسی

- آقانصیری، مریم (۱۳۹۰)، «نقش سرمایه اجتماعی در ارتقای بهره‌وری نیروی کار»، مجلس و پژوهش، ۱۷(۶۳)، ۱۱۱-۱۳۸.
- ابوالفتحی، محمد و لقمان قنبری (۱۳۹۷)، «بررسی موانع و راهکارهای تحقق حکمرانی خوب در ایران با تأکید بر سرمایه اجتماعی در سطح کلان»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۸(۲۹) پیاپی ۵۹، ۴۴-۱۰.
- جوکار، حامد (۱۴۰۰)، «روش حکومتی پیامبر ﷺ در مدیریت سرمایه اجتماعی»، مدیریت سرمایه اجتماعی، ۸(۱)، ۱۲۳-۱۴۹.
- حق‌پناهان، حمیدرضا، حامد کرمی و مجتبی همتی (۱۴۰۰)، «رابطه بین حکمرانی خوب و صیانت از سرمایه اجتماعی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های قدرت نرم با نگاهی به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه علمی مطالعات قدرت نرم، ۱۱(۱) پیاپی ۲۴، ۱۶۸-۱۳۷.
- دوله، فاطمه، سیف‌الدین سیف‌الهی و حبیب‌الله زنجانی (۱۳۹۸)، «مطالعه زمینه‌ها و موانع شکل‌گیری حکمرانی خوب در ایران معاصر»، فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، ۱۳(۲)، پیاپی ۴۵، ۱۵۴-۱۲۳.
- رضایی، حسن و همکاران (۱۳۹۰)، از حکمرانی اسلامی تا دولت معیار، تهران: مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری.
- رضایی، حسن، روح‌اله دهقانی و مهرداد کیان‌پور (۱۳۹۹)، طراحی و تبیین مؤلفه‌های اساسی حکمرانی اسلامی، تهران: مرکز پژوهش‌های استراتژیک.
- رنجیر، ایرج و سمیرا غلامی (۱۴۰۱)، «حکمرانی خوب، سرمایه اجتماعی و اعتماد سیاسی»، فصلنامه دولت‌پژوهی، ۸(۳۲)، ۲۹۹-۲۵۵.
- زارعی، بهادر، سیدعباس احمدی و محسن عابدی درجه (۱۴۰۰)، «الگویابی حکمرانی متعالی برای ارتقای اقتدار ملی در حکمرانی اسلامی»، نشریه حکومت اسلامی، ۲۶(۱)، ۱۳۸-۱۰۸.

زارعی، مجتبی و وحید آرایی (۱۴۰۰)، «واکاوی و نقد الگوی حکمرانی خوب؛ تبیین شاخص‌های حکمرانی اسلامی مبتنی بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۱ (۲)، پیاپی ۳۷: ۷-۲۵.

سالدنا، جانی (۱۳۹۵)، راهنمای کدگذاری برای پژوهشگران کیفی، ترجمه عبدالله گیویان، تهران: علمی و فرهنگی.

سهیلی، حمیدرضا و بهرام مرادی (۱۴۰۰)، «حکمرانی اسلامی مردم‌پایه براساس مدیریت جهادی با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب»، نشریه حکمرانی متعالی، (۸)، ص ۱۳۹-۱۰۸.

صفریان، روح‌اله، امیرمسعود شهرام‌نیا و سیدجواد امام جمعه‌زاده (۱۴۰۱)، «حکمرانی؛ گفت‌وگو و سرمایه اجتماعی در اندیشه و سیره سیاسی امام رضا (ع)»، نشریه فرهنگ رضوی، ۱۰ (۱)، ۲۱۴-۱۸۱.

علینی، محمد، غلامرضا غفاری و علیرضا زهیری (۱۳۹۴)، «مبانی دینی سرمایه اجتماعی و رابطه آن با حکمرانی خوب»، نشریه علوم سیاسی، ۱۷ (۶۷)، ۱۶۶-۱۳۴.

فیلیک اووه (۱۴۰۱)، درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی جلیلی، چ ۱۳، تهران: آگه.

متفکر، حسین و سهیلا بهاروندی (۱۴۰۱)، «ارائه مدل مؤلفه‌ها و شاخص‌های حکمرانی اسلامی براساس تحلیل نظر خبرگان و کارشناسان حکمرانی مطلوب»، نشریه حکمرانی متعالی، ۳ (۹)، ۷۶-۳۲.

مقدم، ابوالفضل و همکاران (۱۳۹۵)، «تبیین و طراحی الگوی مدیریت منابع انسانی کارآفرینانه: رویکرد داده‌بنیاد (مطالعه‌ای در صنعت برق، گروه شرکت‌های ایران ترانسفو)»، فصلنامه بهبود مدیریت، ۱۰ (۴)، ۱۵۷-۱۲۳.

میدری، احمد و جعفر خیرخواهان (۱۳۸۳)، حکمرانی خوب بنیان توسعه، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر بررسی‌های اقتصادی.

میرزاقانسب گردرودباری، ایمان و مهدی تقوی (۱۳۹۳)، «سرمایه اجتماعی و حکمرانی خوب مطالعه موردی کشورهای درحال توسعه (۲۰۱۰-۱۹۹۶)»، فصلنامه اقتصاد کاربردی، ۴، ۱۸-۲.

نبویان حمزه کلاهی، سیدمحمدرضا، سیداحمد جعفری کلاریجانی، محمدرضا باقرزاده و مجتبی طبری (۱۴۰۰)، «طراحی مدل بومی حکمرانی خوب مبتنی بر آموزه‌های دینی»، نشریه علمی مدیریت اسلامی، ۲۹ (۴)، ۱۱۴-۸۱.

نژادلر، حمیدرضا، رحمان غفاری و مسعود احمدی (۱۴۰۰)، «الگوی حکمرانی توحیدی با رویکرد نظریه داده‌بنیاد»، فصلنامه سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، ۵، ۱۲-۱.

نیومن، ویلیام لاورنس (۱۳۹۹)، شیوه‌های پژوهش اجتماعی، رویکردهای کیفی و کمی، ترجمه حسن دانایی‌فرد و سیدحسین کاظمی، چ ۵، تهران: مهربان نشر.

۲-۶. منابع لاتین

Beckhamm, T.L., Cutts, B., Rivers, L., Dello, K., Bray, L., & Vilá, O (۲۰۲۳), “BRIDGE Builders – Leadership and Social Capital in Disaster Recovery Governance”, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, ۹۶, ۱ ۱۰۳۹۴۲ <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2023.103942>.

Ebel, A., Morey, S., Burnham, M., & Reynolds, J (۲۰۲۳), “Examining the Conditions that Activate Linking Social Capital to Transition Environmental Governance: Empirical Insights from Chile’s Coast”, *Regional Environmental Change*, ۲۳. ۶.

Humpheres, S.E. (۲۰۰۵), *English and Social Capital in American University in the Republic of Panama*, Ph.D. Dissertation, Department of Middle and Secondary Education in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Spring Semester.

Jankauskas, V., & Šeputienė, J. (۲۰۰۷), “The Relation Between Social Capital, Governance and Economy Performance in Europe”, *Verslas: Teorija IR Praktika Bushness: Theory and Practice*, ۲۰۰۷, (۳), ۱۳۱-۱۳۸.

Laurence, E., & Lynn, J.r. (۲۰۱۰), *Governance*, Foundations of Public Administration.

Myeong, S. Seo, H. (۲۰۱۶), “Which Type of Social Capital Matters for Building Trust in Government? Looking for a New Type of Social Capital in the Governance Era”, *Sustainability*, 8, ۳۲۲. <https://doi.org/10.3390/su8040322>.

Waheduzzaman (۲۰۱۰), “People’s Participation for Good Governance: A Study of Rural Development Programs in Bangladesh”, PhD thesis, Victoria University, Faculty of Business and Law, available at: <https://www.anzam.org/wp-content/uploads/pdf>.

Woods, N (۲۰۰۰), “The Challenge of Good Governance for the IMF and the World Bank Themselves”, *World development*, ۲۸(۵), ۸۲۳-۸۴۱.

Yanti, N., & Dwirandra, A. (۲۰۱۹), “The Effect of Profitability in Income Smoothing Practicewith Good Corporate Governance and Dividend of Payout Ratio as a Moderation Variable”, *Management, IT and Social Sciences*, ۶(۲), ۱۲-۲۱.